

Jacek Wijaczka

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska

jawi@umk.pl • <https://orcid.org/0000-0003-4546-6878>

Prusy Królewskie i Prusy Książęce w XVI–XVII wieku – polskie, niemieckie czy jednak tylko pruskie?

Royal Prussia and Ducal Prussia in the 16th–17th centuries Polish,
German, or just Prussian after all?

Königlich Preußen und Herzogtum Preußen im XVI–XVII Jahrhundert –
polnisch, deutsch oder doch nur preußisch?

Słowa kluczowe: Prusy Książęce, Prusy Królewskie, czasy wczesnonowożytny, świadomość etniczna, państwo polsko-litewskie

Keywords: Poland, Duchy of Prussia, Hohenzollern, Prussian fief

Schlüsselworte: Herzogtum Preußen, Königliches Preußen, Frühe Neuzeit, ethnisches Bewusstsein, polnisch-litauischer Staat

STRESZCZENIE

Relacje Prus Królewskich i Prus Książęcych z państwem polsko-litewskim w czasach wczesnonowożytnych opisywane były w historiografii zazwyczaj jako relacje niemiecko-polskie. To automatycznie osadzało je w negatywnym kontekście, przede wszystkim po rozbiorach państwa polsko-litewskiego w końcu XVIII w. Celem artykułu jest odpowiedź na pytanie, jak rzeczywistość określać stosunki obu tych krajów z państwem polsko-litewskim w XV–XVII w. Po analizie uznałem, że opisując relacje między Prusami Królewskimi i Prusami Książęcymi a państwem polsko-litewskim w XVI–XVII w. należy pisać o nich wyłącznie w kontekście relacji prusko-polskich, a nie niemiecko-polskich. To bowiem automatycznie osadzało je w negatywnym kontekście, przede wszystkim po rozbiorach państwa polsko-litewskiego w końcu XVIII w.

ABSTRACT

The relations of Royal Prussia and Ducal Prussia with the Polish-Lithuanian state in early modern times were usually described in historiography as German-Polish relations. This au-

tomatically placed them in a negative context, primarily after the partition of the Polish-Lithuanian state in the late 18th century. The purpose of this article is to answer the question of how to actually define the relations of the two countries with the Polish-Lithuanian state in the 15th–17th centuries. After the analysis, I decided that when describing the relations between Royal Prussia and Ducal Prussia and the Polish-Lithuanian state in the 16th and 17th centuries, they should be written about exclusively in the context of Prussian-Polish relations, not German-Polish relations. This automatically placed them in a negative context, especially after the partitions of the Polish-Lithuanian state at the end of the 18th century.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Beziehungen des Königlichen Preußens und des Herzogtums Preußen zum polnisch-litauischen Staat in der Frühen Neuzeit wurden in der Historiographie zumeist als deutsch-polnische Beziehungen beschrieben. Dies setzte sie automatisch in einen negativen Kontext, insbesondere nach den Teilungen des polnisch-litauischen Staates am Ende des XVIII Jahrhunderts. Ziel des Artikels ist es, die Frage zu beantworten, wie die Beziehungen dieser beiden Länder zum polnisch-litauischen Staat im XV–XVII. Jahrhundert tatsächlich zu bestimmen sind. Nach eingehender Analyse komme ich zu dem Schluss, dass die Beziehungen zwischen dem Königlichen Preußen und dem Herzogtum Preußen einerseits und dem polnisch-litauischen Staat im XVI–XVII Jahrhundert andererseits ausschließlich im Kontext preußisch-polnischer, nicht jedoch deutsch-polnischer Beziehungen zu beschreiben sind. Denn Letzteres stellte sie automatisch in einen negativen Kontext, vor allem nach den Teilungen des polnisch-litauischen Staates am Ende des XVIII Jahrhunderts.

Wraz z procesem kształtowania się nowoczesnych państw narodowych i historiografii w XIX, a także w XX w. relacje Prus Królewskich i Prus Książęcych z państwem polsko-litewskim w czasach wczesnonowożytnych opisywane były w historiografii zazwyczaj jako niemiecko-polskie¹. To nieco automatycznie osadzało je w negatywnym kontekście, przede wszystkim po rozbiorach państwa polsko-litewskiego w końcu XVIII w. Celem mojego artykułu jest odpowiedź na pytanie, czy stosunki obu tych krajów z państwem polsko-litewskim w XV–XVII w. można rzeczywiście tak określić.

Nazwa „Prusy” w potocznej świadomości historycznej, nie tylko polskiej, lecz także europejskiej, kojarzona jest przede wszystkim z Królestwem Prus ze stolicą w Berlinie. Najczęściej bowiem zapomina się o tym, że w 1701 r. Fryderyk III, elektor brandenburski, a zarazem książę pruski, koronował się na „króla w Prusach” (*Rex in Prussia* lub *Rex in Borussia*)², a oznaczało to, że królem był jedynie na terytorium Prus Książęcych, których był od 1657 r. suwerennym władcą. Księstwo zaś znajdowało się nad południowo-wschodnim Bałtykiem i było obszarem odległym kilkaset

¹ Zob. m.in.: J. Hackmann, *Deutsche und polnische Geschichtsschreibung über das Königliche Preußen im Spannungsfeld der Beziehungsgeschichte*, w: *Kulturgeschichte Preußens königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*, red. S. Beckmann, K. Garber, Tübingen 2005, s. 15–38.

² Z licznej literatury na ten temat wymienić można m.in.: P. Baumgart, *Die preußische Königserhebung von 1701. König August II. und die Polnische Republik*, „Almanach Historyczny” 2002, t. IV, s. 49–81; S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Poznań 1987, s. 132.

kilometrów od Berlina. Stolicą nowego europejskiego królestwa został Królewiec. Przypomnieć trzeba także, że nowo powstałe królestwo, podobnie jak wcześniej księstwo, odziedziczyło nazwę po zamieszkałych tam wcześniej Prusach. W późnym średniowieczu należące do nich terytorium zostało podbite przez Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie, zwany też zakonem niemieckim, a w Polsce potocznie nazwanym zakonem krzyżackim³. Powiązanie nazwy tego zakonu z Prusami nastąpiło w latach 30. XIII w., kiedy to pojawiło się określenie „Zakon Niemiecki w Prusach”. Po zaborze Pomorza Gdańskiego (Nadwiślańskiego) na początku XIV w.⁴, nazwą Prusy zaczęto określać całość obszaru państwa zakonnego, włącznie z Gdańskiem. W końcu XIV tegoż stulecia pruska świadomość krajowa uchwytana jest już w lokalnej historiografii⁵.

Na początku XIV w. ludność ówczesnego państwa zakonnego w Prusach (ziemia chełmińska i Prusy właściwe) liczyła około 90 000 Prusów, około 30 000 ludności słowiańskiej oraz około 15 000 osób pochodzenia niemieckiego⁶. Po zajęciu Pomorza Gdańskiego (1309) liczba ludności wzrosła do około 220 000 osób, w tym około 90 000 (41%) stanowiła ludność pruska, około 105 000 (48%) ludność słowiańska (polska i kaszubska) oraz około 25 000 (11%) ludność niemiecka⁷. Na początku XV w. ludności Prus Krzyżackich było około 480 000, z czego około 140 000 (30%) stanowili Prusowie, około 200 000 (około 40%) – Niemcy, Słowianie zaś około 140 000 (30%)⁸. Nie wiemy, jaki był ubytek ludności w Prusach w trakcie wojen z Polską i Litwą w latach 1410–1435. Wiadomo natomiast, że w kolejnych latach nastąpił napływ nowych osadników z Korony i Litwy⁹. W państwie zakonnym społecznie i majątkowo dominowała ludność niemiecka, lecz jak podkreślał Marian Biskup, „obraz

³ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1986. W jaki sposób ukazywano położenie Prus w podręcznikach szkolnych od zakończenia II wojny światowej, zob. m.in.: S. Zloch, *Gdzie leżą ziemie pruskie? Wyobrażenia przestrzeni*, w: *Ziemie pruskie w podręcznikach Polski, Niemiec, Litwy i Rosji. Porównawcza analiza regionalnych konstrukcji tożsamości w XX–XXI wieku*, red. I. Lewandowska, S. Zoch, Olsztyn 2013, s. 51–71. (Niemiecka wersja: *Wo liegt das „Pruzenland”? Mental maps einer Region*, w: *Das „Pruzenland” als geteilte Erinnerungsregion. Konstruktion und Repräsentation eines europäischen Geschichtsraums in Deutschland, Polen, Litauen und Russland seit 1900*, red. S. Zloch, I. Lewandowska, Göttingen 2014, s. 67–113).

⁴ Zob. m.in.: B. Śliwiński, *Rzeź i zniszczenie Gdańska przez Krzyżaków w 1308 roku. Przyczyny, przebieg i skutki*, wyd. 2, Gdańsk 2019.

⁵ B. Jähnig, *Bevölkerungsveränderungen und Landesbewusstsein im Preussenland. Beobachtungen zur Stammesbildung im späten Mittelalter mit einem Ausblick auf die Wandlungen der Neuzeit*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte” 1985, t. CXXI, s. 142.

⁶ M. Biskup, *Etniczno-demograficzne przemiany Prus Krzyżackich w rozwoju osadnictwa w średniowieczu (o tzw. nowym plemieniu Prusaków)*, „Przegląd Historyczny” 1991, t. LXXXII, z. 2, s. 49.

⁷ Ibidem, s. 51.

⁸ H. Łowmiański, *Polityka ludnościowa zakonu niemieckiego w Prusach i na Pomorzu*, Gdańsk 1947, s. 43; M. Polakówna, *Zanik ludności pruskiej*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. I: *Pomorze średniowieczne*, red. G. Labuda, Warszawa 1958, s. 191; J. Małek, *Zróżnicowanie etniczne Mazur w czasach nowożytnych*, w: idem, *Moje Prusy, moje Mazury. Szkice z dziejów Prus Książęcych, Królewca i Mazur*, Dąbrówno 2009, s. 78.

⁹ M. Biskup, *Etniczno-demograficzne przemiany...*, s. 56; W. Chojnacki, *Osadnictwo polskie na Mazurach w XIII–XVII w.*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. II: *Pomorze nowożytne*, red. G. Labuda, S. Hoszowski, Warszawa 1959, s. 5–33.

etniczno-społecznej struktury bynajmniej nie był statyczny”, a grupy mieszkańców „przenikały się i występowały często jako dwujęzyczne”¹⁰.

Najpóźniej od połowy XIV w. nazwa kraju „Prusy” przeszła na złożoną etnicznie, społecznie i kulturowo ludność zamieszkującą to terytorium. Określenie ogółu mieszkańców mianem „Prusaków” (Preussen) zostało więc przyjęte od nazwy kraju¹¹. W drugiej połowie XIV w. mieszkańcy państwa zakonnego sami zaczęli się określać tym mianem. Od początku XV w. miejscowe rycerstwo i miasta zaczęły się nazywać „stanami w Prusach” lub „stanami pruskimi”¹². Wzrost opozycji wobec rządów zakonu niemieckiego w pierwszej połowie XV w. umocnił wśród mieszkańców poczucie jedności terytorialnej. Według Ericha Maschke (1900–1982) proces uformowania się „nowego plemienia” Prusaków zakończył się z chwilą wybuchu wojny trzynastoletniej (1454)¹³. Tezę tę potwierdzają m.in. wypowiedzi przedstawicieli rycerstwa pruskiego i mieszczan z Królewca w trakcie rokowań pokojowych w 1465 r. kończących wojnę trzynastoletnią, które wskazują na: „Ugruntowaną już pruską świadomość terytorialną i poczucie odrębności wobec sąsiadów, także wobec przybysz z krajów niemieckich”¹⁴.

Marian Biskup twierdził, że po 1466 r., czyli inkorporacji części terytorium byłego państwa zakonnego do Polski, ówczesne „plemie Prusaków” podzieliło się na dwie grupy. Pierwsza, do której należeli członkowie elity rządzącej używający niemieckiego języka, a więc bogata szlachta, patrycjat wielkich miast pruskich (Gdańska, Torunia i Elbląga), wyższy kler warmiński i kler zakonny na Pomorzu Gdańskim, odsunęła drugą grupę – średnią szlachtę z Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej od władzy. Przyjęła ta grupa również rolę: „[...] interpretatora przywilejów pruskich, zmierzając do ich rozszerzenia wbrew odmiennej wykładni centralnej władzy królewskiej”¹⁵. Dla jej przedstawicieli, przede wszystkim dla mieszczan Gdańska i Torunia, Prusy Królewskie oznaczały „vaterland” lub „gemeynes vaterland” ich mieszkańców, będących dla siebie „landesmanami”¹⁶.

W monumentalnej, choć dzisiaj już mocno przestarzałej polskiej syntezie historii Pomorza, wspomniany Marian Biskup, pisząc o świadomości narodowościowej mieszkańców Prus Królewskich w drugiej połowie XV i pierwszej XVI w., dodał, że:

¹⁰ M. Biskup, *Etniczno-demograficzne przemiany...*, s. 55.

¹¹ E. Maschke, *Preussens. Das Werden eines deutschen Stammesnamens*, „Ostdeutsche Wissenschaft. Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates” 1956, t. II, s. 133. Tezę tę wsparł Marian Biskup w recenzji artykułu Maschkego, zamieszczonej na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” 1957, nr 3, s. 190.

¹² E. Maschke, *Preussens. Das Werden...*, s. 125: „Von dieser Zeit darf man die deutsche Bevölkerung Preussens, einschließlich der nichtdeutschen Bevölkerungsteile, einen Stamm nennen”.

¹³ E. Maschke, *Preußen. Das Werden eines deutschen Stammesnamens*, w: idem, *Domus Hospitalis Theutonicorum. Europäische Verbindungslinien der Deutschordensgeschichte. Gesammelte Aufsätze aus den Jahren 1931–1963*, Bonn 1970, s. 187. Por.: J. Hackmann, op. cit., s. 34.

¹⁴ M. Biskup, *Etniczno-demograficzne przemiany...*, s. 62.

¹⁵ Ibidem, s. 64.

¹⁶ Ibidem.

Pogłębiające się więzi współżycia gospodarczo-społecznego i narodowościowego wpłynęły z czasem na ukształtowanie się „polskiego Prusaka” – mieszkańca dzielnicy pruskiej, akcentującego jej pewne odrębności, ale posiadającego pełną świadomość przynależności do państwa i społeczeństwa Rzeczypospolitej, nawet mimo różnicy języka, zwłaszcza u mieszczaństwa. Był to proces odmienny od zarysowującego się w części krzyżackiej, a od 1525 r. – książęcej Prus, gdzie zaczynał się utrwalać typ „niemieckiego Prusaka” – poddanego Hohenzollernów¹⁷.

Jednym ze skutków wojny trzynastoletniej, zakończonej w 1466 r. tzw. drugim pokojem toruńskim, był podział dotychczasowego państwa zakonnego na dwie części. Jedna z nich, zwana później w historiografii Prusami Królewskimi¹⁸, stała się formalnie częścią Korony Polskiej; druga – Prusy Zakonne, pozostała w rękach zakonu krzyżackiego. Do 1525 r. zachowała ona dużą samodzielność, choć każdy kolejny wielki mistrz miał w ciągu sześciu miesięcy od wyboru na urząd złożyć przysięgę lenną królowi polskiemu, a także automatycznie stawał się członkiem senatu koronnego. W 1525 r. zaś wielki mistrz Albrecht von Brandenburg-Ansbach zdecydował się na sekularyzację państwa krzyżackiego, którego terytorium przemianowane zostało na Prusy Książęce, z nim jako świeckim władcą terytorialnym, lennikiem króla polskiego¹⁹.

W związku z podziałem państwa zakonnego w 1466 r. na dwa osobne byty polityczne w historiografii pojawił się problem, jak opisywać Prusy Królewskie i Książęce w czasach wczesnonowożytnych. Kwestią do rozstrzygnięcia było, czy Prusy Królewskie stały się w tym momencie jedną z prowincji (dzielnic) państwa polsko-litewskiego, czy też pozostały „krajem”. Inkorporowana w 1466 r. do Korony część państwa zakonnego nazwana została Prusa Królewskimi i stanowiła „kraj” w ramach państwa polskiego. Uprawnienia nadane przez Kazimierza Jagiellończyka w przywileju inkorporacyjnym z 6 marca 1454 r. „zapewniły stanom pruskim pełny współudział w zarządzaniu krajem, będąc równocześnie wyrazem odrębnej sytuacji prawnej, w jakiej Prusy znalazły się w ramach państwowości polskiej”²⁰. Umacnianiu autonomii i separatyzmu sprzyjał fakt, że Prusy Królewskie posiadały własny skarb, monetę, pieczęć i herb. Biskup warmiński Łukasz Watzenrode, odpowiadając w 1504 r. biskupowi kujawskiemu Wincentemu Przerębskiemu w kwestii jedności państwa polskiego stwierdził: „Aczkolwiek kraj ten, Prusy, wcielony jest do Korony, to niemniej kraj

¹⁷ M. Biskup, *Prusy Królewskie i Krzyżackie (1466–1526)*, w: *Historia Pomorza*, t. II: *Do roku 1815*, red. G. Labuda, cz. 1: (1464/66–1648/57), oprac. M. Biskup, M. Bogucka, A. Mączak, B. Wachowiak, Poznań 1976, s. 122.

¹⁸ Nazwa to weszła do obiegu dopiero w pierwszej połowie XVIII w., po publikacji gdańskiego historyka G. Lengnicha, zob. – G. Lengnich, *Geschichte der preussischen Lande königlich-polnischen Antheils*, t. I–IX, Danzig 1722–1776. Na temat nazewnictwa obu części Prus w XVIII w. zob. też: J. Dygdała, *Jeszcze o nazwach dwóch części Prus w XVIII wieku*, „Czaszy Nowożytne” 2011, t. XXIV, s. 91–104.

¹⁹ J. Wijaczka, *Traktat krakowski i hold pruski z 1525 roku*, Olsztyn 2025, passim.

²⁰ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego...*, s. 406.

ten, Prusy, nie jest tym samym krajem co Polska, ani Prusacy nie są Polakami, ale to osobny kraj i ma osobne prawa²¹. Zauważmy też, że biskup Watzenrode użył nazwy Prusy bez przymiotnika Królewskie.

Można przyjąć, idąc za Karolem Górskim²², że po 1466 r. Prusy Królewskie miały formę ustrojową „kraju”, tak jak średniowieczne państwa stanowe. Pojęcie kraju na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych nie oznaczało jeszcze odrębnego państwa, a Prusy Królewskie tworzyły wówczas jedność geograficzną, polityczną, prawną, ekonomiczną i społeczną. Urzędy i godności mogły być nadawane jedynie indygenom, nowe podatki mogły być nakładane jedynie za zgodą stanów, funkcjonował odrębny system miar i wag, stany dysponowały prawem oporu, a od 1476 r. prawo chełmińskie stało się jedynym obowiązującym w Prusach Królewskich (z wyjątkiem Braniewa, Elbląga i Fromborka, które pozostały przy prawie lubeckim)²³.

Karol Górski, opierając się na poglądach belgijskiego historyka Emila Lousse’a, uznał, że Prusy Królewskie po 1466 r. były integralną częścią państwa polsko-litewskiego, jednak tworzyły osobny „kraj”. Mianem tym określano w epoce monarchii stanowych społeczność danego terytorium²⁴, a nie tylko dany obszar ziemi. Takie pojęcie „kraju” musiało zawierać następujące elementy: 1) nienaruszalność terytorium, 2) nadawanie urzędów i godności tylko indygenom, 3) wymiar sprawiedliwości, 4) nowe podatki mogą być nakładane jedynie za zgodą poddanych, 5) zapewnienie swobodnego przepływu towarów i zniesienie granic celnych między krajem a resztą ziem, 6) system miar, wag i monetarny, 7) prawo oporu²⁵.

W kwestii całych Prus Górski zaproponował zaś termin, który, jak uznał: „Nie będzie sprzeczny z ewolucją, prowadzącą do rozpadu kraju na dwie części: był to »kraj podwójny« (Doppelland)”²⁶. Uzasadnił to tym, że: „niektóre cechy kraju są trwałe, inne stopniowo zanikają”²⁷. Stanisław Salmonowicz (1931–2022) nie odrzucił określenia „kraj” natomiast uważał, że w odniesieniu do Prus Królewskich można stosować je jedynie do 1526 r., gdyż po tym roku rozpoczął się proces unifikacji Prus Królewskich z Koroną²⁸. Ostatecznie uznał: „W sumie Prusy Królewskie, mimo

²¹ *Akta Stanów Prus Królewskich*, t. IV, cz. 1, wyd. M. Biskup, K. Górski, Toruń 1966, nr 151, s. 143; tłum. na język polski w: *Prusy Królewskie i Książęce w XV i XVI wieku. Cz. 1: (1466–1548). Wybór tekstów*, wyd. K. Górski przy współpracy J. Małka, Toruń 1971, s. 41.

²² K. Górski, *Problematyka dziejowa Prus Królewskich (1466–1772)*, „Zapiski Historyczne” 1963, t. XXVIII, z. 2, s. 160–161.

²³ Z. Naworski, *Prusy Królewskie 1569/1573–1598. Rewolucja czy ewolucja?*, w: *Okresy przejściowe – ustrój i prawo*, red. J. Przygodzki, „Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, E-Monografie” 2019, nr 149, s. 42.

²⁴ K. Górski, *Problematyka dziejowa Prus...*, s. 160–165.

²⁵ Ibidem; W. Odyniec, *Dzieje Prus Królewskich 1454–1772. Zarys monograficzny*, Warszawa 1972, s. 47.

²⁶ K. Górski, *Stany i unie państw na przykładzie Prus i Polski w XV i XVI wieku*, „Zapiski Historyczne” 1974, t. XXXIX, s. 131.

²⁷ Ibidem, s. 131. Dodać można, że w jednym z wcześniejszych swych tekstów K. Górski określił Prusy Królewskie i Prusy Książęce jako „kraje bliźniacze”, zob. – K. Górski, *Problematyka dziejowa Prus...*, s. 162.

²⁸ S. Salmonowicz, *Königliches Preußen und polnisch-litauischer Staat (1466–1772)*, w: *Reiche und Territorien*

mieszanego charakteru etnicznego i wyznaniowego, były nade wszystko historycznie ukształtowaną wspólnotą terytorialną²⁹. Według Miłocha Żelnika Prusy Królewskie utrzymały status samodzielnego kraju aż do upadku państwa polsko-litewskiego w końcu XVIII w.³⁰ Zbigniew Naworski uważał, że Prusy Królewskie zachowały status kraju jedynie do początku czasów saskich³¹. Według tego autora w latach 1569–1696 następował proces stopniowej zmiany statusu kraju do poziomu prowincji, a aspiracje autonomiczne i separatystyczne występowały „raczej incydentalnie, głównie jako jedna z taktycznie traktowanych zasad polityki wielkich miast pruskich”³².

Janusz Mańkiewicz, uczeń Karola Górskiego, podzielił jego pogląd, że Prusy Królewskie (Mańkiewicz bardziej skłonny jest używać ostatnio określenia Prusy Polskie³³) tworzyły osobny kraj³⁴. Sam zastosował natomiast w odniesieniu do całych Prus określenie – „dwie części Prus”. Taki tytuł nadał swojej opublikowanej w 1987 r. pracy, zawierającej studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI–XVII w.³⁵ Jak stwierdził w „Przedmowie”, chodziło mu o pokazanie, „iż Prusy w XVI i XVII wieku, choć podzielone na dwie części, to jest Prusy Książęce i Prusy Królewskie, nazywane też czasem Prusami Polskimi, były jeszcze w jakimś stopniu »dwoma częściami« dawnej całości”³⁶. Do elementów łączących obie części Prus Janusz Mańkiewicz zaliczył poczucie wspólnoty wśród mieszkańców Prus Królewskich i Prus Książęcych oraz prawo indygenatu³⁷, czyli obywatelstwo pruskie, współpracę parlamentarną i powstanie grup nieformalnych, których celem była współpraca polityczna korzystna dla obydwu stron³⁸. Kilkanaście lat później, w 1997 r., dodał, że do wymienionych czynników spajających obie części Prus można doliczyć kolejne, a mianowicie: 1) dziezictwo państwa krzyżackiego i jego wpływ a utrzymanie dawnej wspólnoty (miał tu

in Ostmitteleuropa. Historische Beziehungen und politische Herrschaftslegitimation, red. D. Willoweit, H. Lemberg, München 2006, s. 84: „[...] danach began der Vereinheitlichungsprozess des preußischen Landes mit der Krone”.

²⁹ S. Salmonowicz, *Prusy Królewskie w strukturach Rzeczypospolitej (1569–1772)*, w: *Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. Państwo czy wspólnota? Zbiór studiów*, red. B. Dybaś, P. Hanczewski, T. Kempa, Toruń 2007, s. 167.

³⁰ M. Żelnik, *Patriotismus und Identität in Westpreußen*, w: *Patriotismus und Nationenbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, red. O. Dann, M. Hroch, J. Koll, Köln 2002, s. 235: „Westpreußen behielt seine Stellung als selbständiges Land im Rahmen des polnischen Staates”.

³¹ Z. Naworski, *Sejmik Generalny Prus Królewskich 1569–1772. Organizacja i funkcjonowanie na tle systemu zgromadzeń stanowych prowincji*, Toruń 1992, s. 188.

³² *Ibidem*, s. 191.

³³ J. Mańkiewicz, *Prusy Polskie w XV–XVIII w. Dążenia unifikacyjne a partykularyzm pruski*, „*Studia Iuridica Toruniensia*” 2012, t. X, s. 167–183.

³⁴ J. Mańkiewicz, *Ustrój stanowy i kultura polityczna w obydwu częściach Prus (Prusy Królewskie i Prusy Książęce) w czasach nowożytnych*, w: *Artyści włoscy w Polsce XV–XVIII wiek*, red. J.A. Chrościcki, Warszawa 2004, s. 37.

³⁵ J. Mańkiewicz, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987.

³⁶ *Ibidem*, s. 5.

³⁷ Z. Naworski, *Indygenat w Prusach Królewskich (1454–1772)*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*” 1983, t. XXXV, z. 1, s. 31–58.

³⁸ J. Mańkiewicz, *Dwie części Prus – nowsze spojrzenie*, w: *Prusy Książęce i Prusy Królewskie w XVI–XVIII wieku*, red. J. Wijaczka, Kielce 1997, s. 8; idem, *Prusy Książęce a Prusy Królewskie w latach 1525–1548. Studium z dziejów polskiej polityki księcia Albrechta Hohenzollerna*, Warszawa 1976, wyd. 2, Toruń 2016.

na myśli dziedziczenie struktur i form ustrojowych po państwie krzyżackim w obu prowincjach³⁹), 2) tożsamości konfesyjne, 3) tożsamość regionalną i tzw. narodowość nowopruską, 4) transfer ludzi i idei jako czynnik przyczyniający się do wzajemnego zbliżenia⁴⁰. Janusz Małłek uważa, że Prusy Królewskie po zawarciu w 1569 r. w Lublinie unii parlamentarnej z Koroną straciły pozycję „kraju”, a stały się jedną z prowincji Rzeczypospolitej. Separatyzm pruski bowiem został w dużym stopniu ograniczony dekretem Zygmunta Augusta z 16 marca 1569 r. Prusy Królewskie musiały odtąd płacić podatki na równi z innymi prowincjami państwa polsko-litewskiego, ich reprezentanci weszli w skład obu izb sejmu walnego, sprawy pruskie stały się przedmiotem obrad sejmu koronnego, zlikwidowano odrębność skarbową⁴¹, a Prusacy zostali obciążeni służbą wojskową⁴². Według Janusza Małłka w ostatniej ćwierci XVI w. diametralnie zmienił się stosunek szlachty pruskiej do Polski, szlachta ta bowiem zaczęła obejmować wiele dworskich urzędów, stawała się podporą tronu i „zapominała coraz częściej o pruskim poczuciu odrębności na rzecz polskiego poczucia narodowego”⁴³.

Określenie „dwie części Prus” zostało stosunkowo szybko zaakceptowane nie tylko w polskiej, lecz także w niemieckiej historiografii. Nie przez wszystkich jednak. Hans-Jürgen Bömelburg bowiem stwierdził, że z prawnego punktu widzenia nigdzie nie zostało jednoznacznie zdefiniowane, że w przypadku Prus Królewskich i Prus Książęcych historycznie chodzi o dwa kraje, czy też o dwie części jednego kraju. Uznał, że w związku z tym najbardziej usprawiedliwione będzie używanie w historiografii określenia zaproponowanego przez Karola Górskiego, a mianowicie „podwójny kraj” (Doppelland)⁴⁴.

W lutym 1573 r. ukazała się broszura polityczna autorstwa dyplomaty i pisarza politycznego Jana Dymitra Solikowskiego, w której czytamy m.in.:

Ale teraz, gdy w jednej R.P. i w królestwie spólnem siedzi Polak, Litwin, Prusak, Rusak, Mazur, Żmudzin, Inflant, Podlaszanin, Wołyńczyk, Kijowianin, żadnej drogi nie widzę, żeby z swego narodu pana obrać mogli. [...] A toż w tej różnaitości nie mogą się wszyscy na jednego domowego zgodzić, bo Litwin nie będzie chciał

³⁹ B. Wachowiak, przy współpracy A. Kamieńskiego, *Dzieje Brandenburgii – Prus na progu czasów nowożytnych (1500–1701)*, Poznań 2001, s. 205.

⁴⁰ J. Małłek, *Dwie części Prus – nowsze spojrzenie...*, s. 9.

⁴¹ W 1629 r. wprowadzono podymne, czyli podatek płacony od liczby „dymów” w miastach i we wsiach; zastąpił on podatek łanowy. W Prusach Królewskich jednak nie został on wprowadzony, nadal płacono podatek łanowy, nie wprowadzono również czopowego i szeleżnego, zob. – Z. Naworski, *Prawa podatkowe Prus Królewskich (1454–1772)*, „Toruński Rocznik Podatkowy” 2017, t. X, s. 5–35, tu s. 21.

⁴² J. Małłek, *Unia parlamentarna Prus Królewskich w roku 1569 i jej konsekwencje*, w: *Europa unii i federacji*, red. K. Ślusarek, Kraków 2004, s. 31–37.

⁴³ J. Małłek, *Powstanie poczucia krajowej odrębności w Prusach i jej rozwój w XV i XVI wieku*, w: idem, *Dwie części Prus. Studia z dziejów...*, s. 17.

⁴⁴ H.J. Bömelburg, *Das preußische Landesbewußtsein im 16. und 17. Jahrhundert*, w: *Kulturgeschichte Ostpreußens in der Frühen Neuzeit*, red. K. Garber, M. Komorowski, A.E. Walter, Tübingen 2001, s. 649.

*Polaka, ani Polak Litwina, Prusak żadnego z nich [...]. A by też dobrze z Polaka i Litwina skował i złał jednego, tedyby przecię na niego insze narody nie przyzwoliły, a jeślić Prusacy biskupa i starosty Polaka nie chcą, jakoż króla mając chcieć*⁴⁵.

Na sejmie koronnym 1574 r. członkowie Rady pruskiej i posłowie, bez względu na pochodzenie, twierdzili solidarnie, że oni, Prusacy, podobnie jak Polacy i Litwini, są odrębnym narodem, pruskim⁴⁶.

Według Mariana Biskupa na początku XVI w. w Prusach Królewskich zaczęła się tworzyć grupa „polskich Prusaków”, w skład której weszła przede wszystkim średnia pomorska i chełmińska szlachta, jako grupa zbliżona językiem i obyczajami ze szlachtą koronną oraz grupa „niemieckich Prusaków” reprezentująca głównie mieszczaństwo trzech wielkich miast pruskich: Gdańska, Torunia i Elbląga oraz niektórych możnych⁴⁷. To ta druga niemieckojęzyczna grupa, według tego historyka, podtrzymywała autonomię „kraj pruskiego”, przede wszystkim walcząc o zachowanie indygenatu, sejmiku generalnego i wolności podatkowych.

Teza Mariana Biskupa jednak nie jest do utrzymania. Prawdą jest, że w Prusach Królewskich dochodziło do sporów wewnętrznych, jak choćby w sprawie używania języka niemieckiego w trakcie obrad sejmiku pruskiego i obsadzania urzędów osobami, które się nim posługują. Protestowali przeciw temu choćby uznawani (i uznający się) za Polaków przedstawiciele rodzin Działyńskich i Kostków. Gdy jednak w grę wchodziła obrona separatyzmu pruskiego, to oba rody stawiały ramię w ramię z rodami niemieckimi. Tak czynił m.in. wojewoda chełmiński Jan Działyński, którego szlachta polska słownie zaatakowała w trakcie sejmu koronnego 1562/1563 r., zarzucając mu, że chociaż nie jest rodowitym Prusakiem, to jest bardziej gorliwy w obronie praw Prus Królewskich niż oni. Odparł na to, „że jest Polakiem, ale iż się do Prus przeniósł *domicilio suo*, powinien stać przy wolnościach pruskich”⁴⁸.

W polskiej historiografii utrzymuje się pogląd, że średnio zamożna szlachta mieszkająca w Prusach Królewskich była tą grupą, która dążyła do ściślejszego zespolenia z państwem polsko-litewskim. Uaktywniła się ona na początku XVI w. i zapewniła sobie stałe uczestnictwo w Sejmiku Generalnym Prus Królewskich. To członkowie tej

⁴⁵ J.D. Solikowski, *Rozmowa kruszwicka de nobilissimo septentrionis rego tempore interregni post mortem Sigismundi Augusti regis X Februarii w Kruszwicy. Piast z Gościem*, w: *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. J. Czubek, Kraków 1906, s. 471. Por.: S. Kot, *Świadomość narodowa w Polsce. W XV–XVII*, w: idem, *Polska złotego wieku w Europie. Studia i szkice*, wyd. H. Barycz, Warszawa 1987, s. 100.

⁴⁶ S. Kot, *Świadomość narodowa w Polsce...*, s. 101–102.

⁴⁷ M. Biskup, *Prusy Królewskie w II połowie XV i w XVI stuleciu*, w: *Panorama lojalności. Prusy Królewskie i Prusy Książęce w XVI wieku*, red. A. Skolimowska, Warszawa 2001, s. 12.

⁴⁸ Cyt. za: S. Kot, *Świadomość narodowa w Polsce...*, s. 101. Podobna sytuacja wystąpiła w XVIII w., kiedy niektórzy z polskich szlachciców, którzy nabyli dobra w Prusach Królewskich, po otrzymaniu indygenatu stawiali się gorliwymi obrońcami praw i interesów tejże prowincji, nawet jeśli zachowali dobra w innych częściach państwa polsko-litewskiego, zob. – M. Řezník, *Patriotismus und Identität...*, s. 237.

grupy mieli stać się „polskimi Prusakami” i z czasem doprowadzić do unii parlamentarnej z Koroną w 1569 r. To oni poparli ruch egzekucyjny szlachty koronnej, w związku z czym król i sejm koronny uznały ich samodzielność polityczną⁴⁹. Szlachta z Prus Królewskich stała się tym samym częścią polskiego narodu szlacheckiego. Oznaczało to, według Mariana Biskupa, zamknięcie w Prusach Królewskich drogi do formowania się „plemienia Prusaków”⁵⁰. W rezultacie najpóźniej w drugiej połowie XVI w. uformował się szlachecki naród pruski, który został zaakceptowany przez szlachtę koronną⁵¹. Stanisław Herbst dodał przed laty: „Wysztalcenie [się] narodu szlacheckiego zamknęło możliwość harmonijnego współżycia w Prusach dwu naczelnych stanów wbrew antagonizmom klasowym. Asymilacja szlachty ziem pruskich przez szlachtę polską rozbiła w dużym stopniu dotychczasowe więzi krajowe”⁵².

Faktem pozostaje, że w drugiej połowie XVI w. wymarły rody zdecydowanie broniące autonomii Prus, jak choćby Bażyńscy i Cemowie, a nowe rody, np. Konarscy i Tyliccy swą przyszłość widziały ponoć jedynie w popieraniu dworu polskiego⁵³. W ciągu XVII w. zaś wzmocniła się integracja szlachty pruskiej z koronną, co przejawiało się m.in. w coraz liczniejszym udziale posłów pruskich w sejmach koronnych (nieraz do 100 posłów⁵⁴) oraz w podejmowaniu służby wojskowej w armii koronnej⁵⁵. Nie wydaje się jednak, aby szlachta pruska przestała się w związku z tym czuć Prusakami, tak jak Małopolanie i Wielkopolanie, którzy do upadku Rzeczypospolitej czuli się wprawdzie Koroniarzami (Polakami), lecz przede wszystkim Małopolanami i Wielkopolanami.

Silniejsze było poczucie bycia szlachcicem pruskim niż koronnym. Artykuł 10 przywileju inkorporacyjnego z 6 marca 1454 r. gwarantował nadawanie urzędów i godności w Prusach jedynie indygenom pruskim⁵⁶. W Koronie i Prusach całkiem inaczej jednak rozumiano zakres tego pojęcia. Stany koronne twierdziły, że indygeną

⁴⁹ W. Szczuczko, *Sejmy koronne 1562–1564 a ruch egzekucyjny w Prusach Królewskich*, Toruń 1994, s. 182.

⁵⁰ M. Biskup, *Etniczno-demograficzne przemiany...*, s. 65.

⁵¹ Ibidem.

⁵² S. Herbst, *Świadomość narodowa na ziemiach pruskich w XV–XVII w.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej: KMW) 1962, nr 1, s. 10.

⁵³ J. Małłek, *Prusy Królewskie przed i po unii lubelskiej 1569 roku. Ziemie pruskie w ramach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Charakterystyka prawnoustrojowa, geograficzna, wyznaniowa, społeczna i etniczna*, w: *Unia Lubelska, Unia Europejska*, red. I. Hofman, Lublin 2010, s. 49–50.

⁵⁴ Na marginesie można zauważyć, że posłowie z Prus (Królewskich) zachowywali się chyba bardziej racjonalnie, niż ci z innych prowincji państwa polsko-litewskiego, o czym może świadczyć m.in. fakt, że jedynie dwóch z 73 najbardziej znanych „rwaczy” sejmowych pochodziło z Prus, zob. – W. Konopczyński, *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*, wyd. 2, poprawione, Kraków 2002, s. 283.

⁵⁵ H.-J. Bömelburg, *Das Landesbewußtsein im Preußen königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*, w: *Kulturgeschichte Preußens königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*, red. S. Beckmann, K. Garber, Tübingen 2005, s. 56.

⁵⁶ *Związek Pruski i poddanie się Prus Polsce. Zbiór tekstów źródłowych*, red. K. Górski, Poznań 1949, s. 62: „Także wszyscy rycerze, szlachta, mieszczenie i mieszkańcy ziem wymienionych przeniesieni i wcieleni na prawo, do właściwości i własności Królestwa Polskiego, tym również są przez nas obdarzeni przywilejem, że godności i urzędy dotąd tam istniejące i w przyszłości ustanawiane, także grody i tenuty miast i miejsc w ziemiach wymienionych będziemy powierzali nie żadnemu obcemu lub cudzoziemcowi, lecz właściwemu krajowcowi według zwyczaju innych ziem królestwa naszego”.

pruskim może być osoba posiadająca dobra w tej prowincji, natomiast stany pruskie uważały, że oprócz tego powinna się urodzić i mieszkać w Prusach. Dla przykładu. Na sejmie koronnym obradującym w Warszawie na początku 1600 r. stanęła kwestia, czy pułkownika Kreytzena⁵⁷, szlachcica z Prus Książęcych, można traktować jako indygenę w Prusach Królewskich, w których król Zygmunt III podarował mu wieś. Przedstawiciele Gdańska byli przeciwni, a biskup chełmiński Piotr Tylicki, powołując się na przywilej inkorporacyjny z 1454 r., uważał, że można. Większość obradujących jednak był przeciwnego zdania, argumentując to tym, że dopóki książęca część Prus pozostaje w rękach Domu Brandenburskiego, ich mieszkańcy wykluczeni są z indygenatu. Będą nimi wówczas, gdy Prusy Książęce ponownie „mit der Crone genauer vereinigt wurde”⁵⁸. Ponieważ obie strony sporu nie chciały zmienić zdania, kwestia ta pozostała nierozstrzygnięta⁵⁹.

Czy zmuszeniem w 1569 r. w Lublinie posłów pruskich do zawarcia unii parlamentarnej⁶⁰ rzeczywiście ograniczono autonomię Prus Królewskich i czy zmieniło to relacje między oboma częściami Prus? Już przed wielu laty Kazimierz Ślósarczyk jednoznacznie stwierdził, że nie, argumentując: „W warunkach nowożytnych wyglądałoby to poważnie, w polskich jednak okaże się to, zwłaszcza później, iluzorycznym. Jeżeli głos jednego posła będzie mógł udaremnić każdą uchwałę, to o ileż skuteczniejszymi mogły być weta wszystkich posłów pruskich, których liczba nawet ograniczona ustawowo nie była. Przeglósowania Prusacy obawiać się zgoda nie potrzebowali, co więcej, sami zyskiwali doniosły wpływ na sprawy ogólnopaństwowe, rzecz wielkiej wagi, której dotąd byli pozbawieni”⁶¹.

Za Stanisławem Salmonowiczem wyliczmy utrzymujące się jeszcze w XVIII w. w Prusach Królewskich odrębności od struktur państwa polsko-litewskiego: 1) odrębna organizacja i działalność Sejmiiku Generalnego pruskiego, 2) zasada indygenatu pruskiego, 3) przywileje wojskowe oraz odmiennosc organizacji administracji i sądownictwa oraz podziału terytorialnego, 4) odrębna sytuacja wyznaniowa prowincji, z silną pozycją luteranizmu, 5) partykularne uprawnienia podatkowo-celne,

⁵⁷ Prawdopodobnie chodzi o Hildebrandta von Kreytzena, który w 1590 r. był właścicielem dwóch wsi: Skarpa (Skerpen) i Liksajny (Nickelshagen) w starostwie Miłomłyn, i zarządzając tego starostwa. Za pomoc w identyfikacji dziękuję prof. Sławomirowi Augusiewiczowi z Olsztyna.

⁵⁸ G. Lengnich, *Geschichte der preussischen Lande königlich-polnischen Antheils*, t. IV, Danzig 1726, s. 311.

⁵⁹ Ibidem: „Die Standhaftigkeit, welche jeder Theil vor seine Meynung bezeugte, machte endlich, daß man diese Frage unentschieden lies”. Nie ma tu nic o zakazie sprzedaży dóbr cudzoziemcom, jak pisał m.in. H.J. Bömelburg, zob. – H.J. Bömelburg, *Das preussische Landesbewußtsein...*, s. 646. O zakazie pisał również S. Salmonowicz, zob. – S. Salmonowicz, *Prusy Królewskie i Książęce jako terytoria „styku” dwóch kultur (XVI–XVIII w.)*, w: *Śląsk i Pomorze w stosunkach polsko-niemieckich od XVI do XVIII w.* XIV Konferencja Wspólnej Komisji Podręcznikowej PRL–RFN Historyków, 9–14 VI 1981 r., Zamość, red. A. Czubiński, Z. Kulak, Poznań 1987, s. 74, przypis 17.

⁶⁰ J. Małłek, *Unia parlamentarna Prus Królewskich...*, s. 31–37.

⁶¹ K. Ślósarczyk, *Sprawa zespolenia Prus Królewskich z Koroną za Jagiellonów (1454–1572)*, „Roczniki Historyczne” R. 3, 1927, s. 110.

6) własne prawo sądowe, 7) silna pozycja mieszczaństwa⁶². Należy dodać, że od innych prowincji państwa polsko-litewskiego Prusy Królewskie różniły się także tym, że: „W Prusiech jednak przestępstwo zabójstwa głową karze się bez żadnej różności między prostym [człowiekiem – J.W.] i szlachcicem”⁶³, a także tym, że „godność” (pozycja) pruskich miast jest lepsza niż polskich, ponieważ „są częścią senatu pruskiego i w tym nad szlachtą, którzy nie są senatorami są wyższe, dlatego większe mają dla swoich prawa, niżeli mieyscy [mieszczanie] w Polsce”⁶⁴.

Inną kwestią pozostaje ocena konsekwencji wspomnianej unii parlamentarnej dla rozwoju Prus Królewskich. Zbigniew Naworski stwierdził, że: „Z punktu widzenia interesów i przyszłości prowincji unifikacja oznaczała regres”⁶⁵, choćby w kwestii rozwoju gospodarczego. Unifikacja zahamowała także, według Naworskiego:

Proces powstawania »narodu« Prusaków, i to w obu częściach Prus – z jednej strony wyraźne uprzywilejowanie szlachty kosztem mieszczaństwa w Koronie, które stało się wzorem dla szlachty obu części Prus, połączone z drugiej strony z presją, jaką na szlachtę Prus Królewskich wywierali monarchowie i sejm, a na szlachtę Prus Książęcych Hohenzollernowie, uniemożliwiło formowanie się jednolitego narodu miejskich i szlacheckich elit wzorowanych na Zjednoczonych Prowincjach Niderlandów⁶⁶.

Opisując relacje między Prusami Królewskimi i Książęcymi z państwem polsko-litewskim w kontekście stosunków niemiecko-polskich używano m.in. argumentu posługiwania się przez elity rządzące w obu tych krajach językiem niemieckim. Rzeczywiście, w XVI w. bardzo wielu przedstawicieli szlachty i miast Prus Królewskich nie było w stanie w trakcie obrad Sejmiku Generalnego zrozumieć propozycji królewskich czytanych po polsku. Żądali tłumaczenia na łacinę lub niemiecki, z tym że szlachta pruska w XVI i XVII w. najczęściej łaciny nie znała, w przeciwieństwie do wykształconych przedstawicieli miast⁶⁷. Łaciny nie znał choćby wojewoda malborski Achatius von Zehmen (pol. Achacy Cema; 1546–1565), co znacząco utrudniało mu działania w trakcie misji dyplomatycznych. Językiem jego dzieciństwa i młodości był niemiecki. Znał wprawdzie język polski, gdyż podczas obrad sejmu koronnego w 1548 r. w Piotrkowie musiał tłumaczyć swoim pruskim kolegom posłom, o czym mówi się w trakcie obrad rady królewskiej. Nie znał jednak polskiego zbyt dobrze, jak sam przyznawał, gdyż w 1553 r. bronił się przed wysłaniem na sejm do Krakowa,

⁶² S. Salmonowicz, *Prusy Królewskie w strukturach Rzeczypospolitej...*, s. 165.

⁶³ G. Lengnich, *Prawo pospolite Królestwa Polskiego*, tłum. ks. M. Moszczeński, t. II, Kraków 1761, s. 32.

⁶⁴ Ibidem, s. 383.

⁶⁵ Z. Naworski, *Prusy Królewskie 1569/1573–1598...*, s. 52.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ M. Řezník, *Patriotismus und Identität...*, s. 243.

argumentując, że nie chce się tam słuchać niemieckiego, a on nie zna na tyle polskiego, aby w wystarczający sposób reprezentować interesy Prus Królewskich⁶⁸.

Sytuacja w kwestii języka obrad zmieniła się w końcu XVI w., gdy większość szlachty zamieszkałej w Prusach Królewskich była już polskojęzyczna. Jednak fakt, że domagała się ona używania języka polskiego w trakcie sejmików, nie oznaczał, że czuła się Polakami. Po prostu starała się mówić i pisać w tym języku, który najlepiej znali od dzieciństwa. W trakcie obrad Sejmiku Generalnego i sejmików ziemskich używano więc zarówno języka niemieckiego, jak i polskiego oraz łaciny⁶⁹. Zresztą kwestia języka używanego przez mieszkańców Prus Królewskich i Prus Zakonnych nie odgrywała już od XV w. praktycznie żadnej roli w życiu politycznym⁷⁰. Pruski kronikarz – dominikanin Simon Grunau, opisując w 1525 r. Natangię położoną w Prusach Książęcych napisał, że jest ona obecnie zamieszkała zarówno przez Prusaków z urodzenia i języka, jak i tych z urodzenia, lecz używających języka niemieckiego⁷¹. W miasteczkach Prus Królewskich, w których większość stanowili polskojęzyczni mieszkańcy, księgi miejskie i sądowe prowadzone były po polsku (m.in. Świecie, Nowe nad Wisłą)⁷². W Prusach Książęcych zeznania osób nieznających języka niemieckiego zapisywano po polsku. Świadomość bycia Prusakiem nie wymagała więc automatycznego używania języka niemieckiego; typowe było raczej używanie dwóch lub więcej języków⁷³. Zauważyć też można, że w XVI w. w Prusach Królewskich jedynie około 33% miejscowości nosiło nazwy niemieckie lub zniemczone, a jeśli zawęzić dane tylko do tych miejscowości, które w źródłach szesnastowiecznych miały wyłącznie nazwę czysto niemiecką, to było to jedynie 6,5%⁷⁴. Dominowały nazwy polskie, pruskich była już znikoma liczba. Trzeba też wyraźnie podkreślić, że w czasach wczesnonowożytnych w Europie język nigdzie nie był elementem identyfikacji narodowej⁷⁵.

Podział terytorium państwa zakonnego w 1466 r. na dwie części oczywiście nie przerwał automatycznie kontaktów gospodarczych, politycznych i międzyludzkich między nimi. Mieszkańców „obu części” Prus bowiem nadal wiele łączyło. Nie dziwi

⁶⁸ R. Fischer, *Achatius von Zehmen, Woyewode von Marienburg*, Danzig 1897, s. 3–4.

⁶⁹ J. Gerlach, *Język polski w obradach i korespondencji urzędowej w Prusach Królewskich w XVI–XVIII w.*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. II: *Pomorze nowożytne*, red. G. Labuda, S. Hoszowski, Warszawa 1959, s. 163–186.

⁷⁰ B. Jähnig, *Bevölkerungsveränderungen und Landesbewusstsein...*, s. 154: „Die Sprache ist nicht das alleinige Kennzeichen eines Stammes. Im Preußenland war die Sprache ursprünglich der Ausweis für unterschiedliche volkliche Herkunft, im Rahmen unseres werdenden Neustammes wurde sie teilweise Kennzeichen für die Zugehörigkeit zu bestimmten sozialen Schichten”.

⁷¹ S. Grunau, *Preussische Chronik*, t. I: *Tractat–XIV*, wyd. M. Perlbach, Leipzig 1876, s. 72: „Itzund durchmischert mit Preussen der geburt und der sprochen und mit Preussen noch der geburt, aber noch der sprochen Deutsch”. Por. – H.J. Bömelburg, *Das preußische Landesbewußtsein...*, s. 639–640.

⁷² J. Gerlach, op. cit., s. 180–182.

⁷³ H.-J. Bömelburg, *Das preußische Landesbewußtsein...*, s. 655.

⁷⁴ P. Swoboda, *Nazewnictwo*, w: *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku. Suplement*, cz. 2: *Komentarz. Indeks*, red. T. Panecki, M. Słoń, oprac. R. Czaja i in., Warszawa 2021, s. 31–41, tu s. 38.

⁷⁵ M. Řezník, *Jazyk jako projev novověkých identit: případ polských Prus (1454–1772)*, „Slovanský přehled” 2000, R. 86, s. 157–167.

więc, że między obu krajami trwała, przynajmniej w pierwszych dziesięcioleciach, bliska współpraca⁷⁶. W latach 1466–1488 w 17 sejmikach Prus Królewskich uczestniczyli przedstawiciele stanów Prus Krzyżackich⁷⁷, a współpraca parlamentarna stała się bardziej intensywna po 1525 r., chociaż chyba bardziej zależało na niej władcy Prus Książęcych. W latach 1527–1548 bowiem w Prusach Królewskich odbyło się 48 sejmików generalnych, w których książęcy posłowie wzięli udział 14 razy. Posłowie z Prus Królewskich nie pojawili się natomiast w Prusach Książęcych na żadnym z 19 sejmów przeprowadzonych w latach 1525–1548⁷⁸. Bernhard Jähnig założył, że wynikało to z faktu, iż książę Albrecht o wiele szybciej znajdował wspólny język ze swoimi stanami i to dlatego ich przedstawiciele pojawiali się na sejmiku Prus Królewskich, aby wpływać na decyzje sąsiada⁷⁹. Osłabienie wzajemnych kontaktów nastąpiło z chwilą objęcia w 1578 r. rządów (jako regenta) w księstwie pruskim przez margrabiego brandenburskiego Jerzego Fryderyka (1539–1603), gdyż księcia pruskiego Albrechta Fryderyka uznano za niezdolnego do sprawowania samodzielnych rządów⁸⁰. Po śmierci księcia Jerzego Fryderyka w 1603 r., i objęciu regencji przez księcia Joachima Fryderyka (1603–1608), powrócono do współpracy parlamentarnej. Była ona już jednak krótkotrwała; ostatni przedstawiciele Prus Książęcych pojawili się na Sejmiku Generalnym w Grudziądzu w 1612 r.⁸¹

W latach 1607–1608 w Prusach Królewskich odbyła się dyskusja na temat przyszłości Prus Książęcych⁸². Szlachta opowiadała się za połączeniem „obu Prus” (beider Preußen), natomiast przeciwne temu były wielkie miasta pruskie, które obawiały się, że po połączeniu dominację w kraju zdobyłaby szlachta, jak to się stało w Prusach Książęcych⁸³. Odebrano by miastom pruskim ich prawną pozycję, a od końca XVI w. wielkie miasta pruskie broniły dotychczasowego kształtu ustrojowego Prus Królewskich⁸⁴. Według Władysława Czaplińskiego te działania, którym przewodził Gdańsk, przypominały decentralistyczną politykę większości magnatów polskich w XVII w.⁸⁵

⁷⁶ Zdarzały się oczywiście drobne konflikty, choćby w kwestiach granicznych, zob. – C.A. Schierling, *Der westpreußische Ständestaat 1570–1586*, Marburg/Lahn 1966, s. 27–28, przypis 158.

⁷⁷ J. Małek, *Prusy Królewskie a Prusy Krzyżackie, a potem Prusy Książęce w XV i XVI wieku. Izolacja czy gospodarcze i polityczne zbliżenie?*, w: *Dwie części Prus. Studia...*, s. 20.

⁷⁸ Ibidem, s. 20.

⁷⁹ B. Jähnig, *Der Neustamm der Preußen. Seine Entwicklung von der Teilung Preußens bis zu den Teilungen Polens (1466–1772/93)*, w: idem, *Vorträge und Forschungen zur Geschichte des Preußenlandes und des Deutschen Ordens im Mittelalter. Ausgewählte Beiträge zum 70. Geburtstag am 7. Oktober 2011*, red. H.J. Kämpfert, B. Kämpfert, Münster/Westf. 2011, s. 383.

⁸⁰ Zob. m.in.: I. Kąkolewski, *Melancholia władzy. Problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia*, Warszawa 2007, s. 286–305; J. Małek, M. Małek-Grabowska, *Melancholia księcia pruskiego Albrechta Fryderyka (1553–1618)*, KMW 2020, nr 3, s. 293–327.

⁸¹ H.J. Bömelburg, *Das preußische Landesbewußtsein...*, s. 644.

⁸² Na temat tej dyskusji zob. m.in.: B. Janiszewska-Mincer, *Otto von Gröben – przywódca opozycji stanów w Prusach Książęcych*, KMW 1962, nr 1, s. 143–162; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, *Rzeczpospolita Polska a Prusy Książęce w latach 1598–1621. Sprawa sukcesji brandenburskiej*, Warszawa 1988, s. 74–153.

⁸³ H.J. Bömelburg, *Das preußische Landesbewußtsein...*, s. 644.

⁸⁴ J. Małek, *Prusy Królewskie przed i po...*, s. 49.

⁸⁵ W. Czapliński, *Problem Gdańska w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej*, „Przegląd Historyczny” 1952, t. XLIII,

W trakcie sejmików z pierwszej połowy XVI w., na które przysyłani byli przedstawiciele Prus Książęcych, obradowano przede wszystkim nad kwestiami dotyczącymi wspólnej monety, ceł, obrony, prawa chełmińskiego i ordynacji, czyli nad problemami gospodarczymi i społecznymi. Prusko-pruska unia monetarna zawarta w Malborku w 1528 r. stała się podstawą systemu pieniężnego polsko-prusko-litewskiego prawie na 300 lat⁸⁶. Poczucie łączności obu części Prus bez wątpienia umacniała wspólnie uchwalona w 1529 r. ordynacja, w której regulowano wiele spraw życia codziennego, takich m.in. jak przemieszczanie się chłopów, wysokość płac czeladzi, sposób ustalania cen piwa, jęczmienia i chmielu, zakaz wykupu towarów ze wsi, a także kwestie prawa spadkowego i zbytku. Pominęto jednak, na skutek oporu tzw. wielkich miast pruskich, problemy związane z regulowaniem cen żyta i pszenicy oraz ceny produktów rzemiosła⁸⁷.

Także po 1525 r. mieszkańców Prus Książęcych traktowano w Prusach Królewskich jako indygenów⁸⁸. Pamiętać również należy, że oba kraje pruskie łączyło poczucie zagrożenia ze strony nadal istniejącego w Rzeszy i w Inflantach zakonu niemieckiego, wpieranego przez papieżstwo i cesarza Karola V⁸⁹. W połowie marca 1535 r. na spotkaniu w Malborku, w którym uczestniczyli też posłowie z Prus Książęcych, Rada pruska podjęła decyzję, że w przypadku gdyby doszło do wojny Prusy Królewskie nie opuszczą obłożonego w 1532 r. banicją Rzeszy księcia Albrechta pruskiego i jego poddanych, ponieważ: „dweil wir eyn Volck und under eynem Herrn gesessen”⁹⁰. Przedstawiciele Gdańska dodali, że Prusy Królewskie i Prusy Książęce to jedno „ciało” (*corpus*). Te słowa odzwierciedlały bez wątpienia nadal istniejącą pruską świadomość krajową, mimo że od podziału państwa krzyżackiego w Prusach minęło już kilkadziesiąt lat.

Poczucie wspólnoty umacniały ożywione kontakty handlowe, łączące księstwo pruskie przede wszystkim z Gdańskiem i Elblągiem oraz związki rodzinne, znajomości i przyjaźnie nawiązywane choćby w trakcie nauki chłopców z Prus Książęcych w gimnazjach Gdańska, Torunia i Elbląga oraz podczas studiów młodzieży z Prus Królewskich w Królewcu. Na uniwersytecie królewieckim w latach 1544–1772 studiowało 2340 młodzieńców z Prus Królewskich, z czego 95% stanowili synowie mieszczan⁹¹. Studenci pochodzący z Prus Książęcych, którzy nie mogli znaleźć

s. 273–286; S. Matysik, *O stosunku Gdańska do Polski i o ustroju Gdańska w l. 1454–1793. (Status i potrzeby badań)*, „Przegląd Zachodni” 1954, nr 7/8, s. 390–414.

⁸⁶ G. Meinhardt, *Die Münz und Geldgeschichte des Herzogtums Preussen 1569–1701*, Heidelberg 1959, s. 11.

⁸⁷ J. Małek, *Wspólna ordynacja Prus Królewskich i Prus Książęcych z 1529 r. i jej geneza*, w: *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 23–60.

⁸⁸ J. Małek, *Prusy Królewskie a Prusy Krzyżackie...*, s. 19.

⁸⁹ J. Wijaczka, *Stosunki dyplomatyczne Polski z Rzeszą Niemiecką w czasach panowania cesarza Karola V (1519–1556)*, Kielce 1998, s. 57–109.

⁹⁰ H.J. Bömelburg, *Das preußische Landesbewußtsein...*, s. 639.

⁹¹ M. Pawlak, *Studia uniwersyteckie młodzieży z Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, Toruń 1988, tab. 7. Było to 23 synów szlacheckich, 2263 synów mieszczańskich i 54 o których nie wiadomo, do którego stanu przynależeli.

pracy w księstwie, szukali jej w sąsiednich Prusach Królewskich, obejmując przede wszystkim posady pastorów i nauczycieli w Gdańsku, Toruniu i Elblągu. Niektórzy z mieszkańców Prus Królewskich znajdowali natomiast zatrudnienie na dworze księcia pruskiego. Wymienić tu można m.in. Asverusa von Brandta (1509–1559), który przez prawie 20 lat pozostawał w dyplomatycznej służbie księcia pruskiego, reprezentując go na różnych europejskich dworach⁹².

W XVII w. poczucie wspólnoty obu pruskich krajów nadal było widoczne, choć najbardziej w kręgu ludzi wykształconych, a umacniała je także ówczesna historiografia⁹³, choć z upływem czasu również drogi historyków pracujących w Prusach Książęcych i Królewskich zaczęły się rozchodzić. Według Axela E. Waltera ostatnią wielką próbą przedstawienia dziejów obu części Prus były prace historyka i nauczyciela Christopha Hartknocha (1644–1687). Urodzony w Jabłonce koło Pasymia, był wykładowcą na uniwersytecie w Królewcu, a następnie w toruńskim Gimnazjum Akademickim. Mieszkając i pracując w Toruniu, napisał swoje dwa najobszerniejsze i najważniejsze dzieła historyczne: *Altes und Neues Preussen* (1684) i *Preussische Kirchen-Historia* (1686), w których obie części Prus opisał jako jeden kraj. W pracach tych wykorzystał wszystkie dostępne mu źródła i zapiski kronikarzy piszących o Prusach od czasów zakonnych, pracujących w obu częściach Prus i w Polsce. Oczywiście można jednak znaleźć przykłady przeciwne. Caspar Hennenberger (1529–1600), który pochodził z Frankonii, a przygotował opis i mapę całych Prus, był przekonany, że Gdańsk nie leżał w Prusach: „Königspurg. Ist die Heupstadt im Lande zu Preussen/ denn ob schon Sigismund Freyherr von Herberstein vnd andere Dantzck also nennen/ so leit sie doch im Pomerellen/ vnd nicht in Preussen”⁹⁴. Można dodać, że mieszczanie trzech miast Królewca byli w księstwie, od połowy XVII w., jedyną częścią stanów, która w świadomy i planowy sposób stała w opozycji do elektorów brandenburskich i zmierzała do uzyskania takiej pozycji, jaką w Prusach Królewskich miały Gdańsk, Toruń i Elbląg⁹⁵.

W XVII w. członkowie elity Prus Książęcych, ale nie tylko, nadal czuli się Prusakami, o czym świadczy choćby reakcja na zawarcie w 1657 r. traktatu welawsko-bydgoskiego przez króla polskiego Jana Kazimierza z elektorem brandenburskim Fryderykiem Wilhelmem, księciem w Prusach. Mieszkańcy Prus Książęcych nie

⁹² J. Wijaczka, *Asverus von Brandt (1509–1559). Życie i działalność dyplomatyczna w służbie księcia Albrechta pruskiego*, Kielce 1996, passim.

⁹³ J. Dworzaczkowa, *Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI wieku*, Gdańsk 1962, s. 179; B. Jähnig, *Der Neustamm der Preußen...*, s. 384–385.

⁹⁴ C. Hennenberger, *Erclerung der Preussischen groessern Landtafel oder Mappen. Mit leicht erfindung aller Stedte, Königsberg 1595*, s. 168. Por.: A.E. Walter, *Die (Re-)Konstruktion altpreussischer Identität in der regionalen Kulturgeschichtsschreibung im Ostpreussen des 18. Jahrhunderts* (Lilienthal, Arnoldt, Pisanski), „Acta Historica Universitatis Klaipedensis” 2015, t. XXX, s. 44.

⁹⁵ H. Wischhöfer, *Die ostpreussischen Stände im letzten Jahrzehnt vor dem Regierungsantritt des Großen Kurfürsten*, Göttingen–Berlin–Frankfurt 1958, s. 207.

przypuszczali, że Polska jest w stanie odstąpić swe prawa do tego księstwa, a jego mieszkańców przehandlować „jak jabłka lub gruszki”, jak to określił przewodniczący ławników knipawskich Hieronim Roth⁹⁶. Stany pruskie były zaskoczone takim rozwiązaniem, tym bardziej że nic nie wiedziały o treści traktatu, którego początkowo nie opublikowano ze strachu przed Szwedami⁹⁷. W Prusach Książęcych treść traktatu ogłoszono z ambon dopiero w połowie września 1658 r.⁹⁸

Stany Prus Książęcych zostały zmuszone do zaaprobowania uzyskania niezależności w księstwie przez elektora brandenburskiego, gdyż z dobrej woli same tego uczynić nie chciały. Jak w połowie twierdził Johann Gustav Droysen: „Nie było w Prusach żadnej partii brandenburskiej, rząd nawet kraju był raczej pruskim, aniżeli elektorskim, a wszystkie stany jednoczyły się w opozycji przeciw władzy i panowaniu elektora”⁹⁹.

W połowie czerwca 1662 r. magistraty trzech królewieckich miast (Starego Miasta, Knipawy i Lipnika) napisały memoriał do króla polskiego, w którym zawarły skargę na tyrańskie rządy elektora. Z pismem tym, podpisanym przez setki osób, wysłano do Warszawy syna mistrza ławników knipawskich Hieronima Rotha, noszącego to samo imię, co ojciec¹⁰⁰. Szlachta pruska z kolei przygotowywała się do działań militarnych. Król polski obiecał jednym i drugim pomoc, lecz ostatecznie się z niej wycofał i stanął po stronie Fryderyka Wilhelma¹⁰¹. Wsparcie króla polskiego pozwoliło elektorowi na ściągnięcie z Brandenburgii do księstwa oddziałów wojska. Przywódca mieszczan królewieckich Hieronim Roth został aresztowany i wywieziony do twierdzy Peitz koło Cottbus, gdzie pozostał do śmierci (w 1678). Zastraszonym i niemogącym liczyć na pomoc Korony, stanom księstwa nie pozostało nic innego jak uznać suwerenną władzę elektora brandenburskiego w Prusach Książęcych. Dlatego 18 października 1663 r. złożyły hołd elektorowi. Nie zakończyło to konfliktu, w którym stany księstwa nadal postrzegały Polskę jako gwaranta ich starych przywilejów. Zawiązała się opozycja, mieszczańska i szlachecka. Wielu nie pogodziło się z przegraną i opuściło księstwo. W Polsce schronił się m.in. pruski szlachcic, pułkownik Chrystian Ludwig von Kalkstein. Jego działalność skierowaną przeciw Fryderykowi Wilhelmowi na polskim dworze wspierał m.in. podkanclerzy koronny Andrzej Olszowski. Nie brakowało jednak oponentów, jak choćby biorących

⁹⁶ Cyt. za: J. Szwagrzyk, *Ludność Prus Książęcych wobec traktatu welawsko-bydgoskiego 1657–1660*, w: *O naprawę Rzeczypospolitej XVII–XVIII w. Prace ofiarowane W. Czaplińskiemu w 60. rocznicę urodzin*, Warszawa 1965, s. 181.

⁹⁷ X. Hasenkamp, *Die Wehlauer Vertrag und die Suvernität Preussens*, „Neue Preussische Provinzial-Blätter” 1857, t. XII, s. 271–272.

⁹⁸ J. Szwagrzyk, op. cit., s. 182; B. Wachowiak, *Jeszcze w kwestii: traktaty welawsko-bydgoskie z 1657 roku a stany Prus Książęcych*, w: *Aere Perennius, profesorowi Gerardowi Labudzie dnia 28 XII 2001 w hołdzie*, red. M. Kosman, Poznań 2001, s. 143–158.

⁹⁹ Cyt. za: K. Jarochoński, *Sprawa Kalksteina 1670–1672*, Warszawa 1878, s. 20.

¹⁰⁰ A. Kamieński, *Stany Prus Książęcych wobec rządów brandenburskich w drugiej połowie XVII wieku*, Olsztyn 1995, s. 96.

¹⁰¹ A. Kamieński, *Polska a Brandenburgia w drugiej połowie XVII wieku. Dzieje polityczne*, Poznań 2002, s. 63.

pieniądze od elektora brandenburskiego Wielkopolan: podkomorzy kaliski Stanisław Krzycki i starosta nowodworski Wojciech Konstanty Breza. Wpierał ich również biskup krakowski Andrzej Trzebicki¹⁰². Elektor zażądał od króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego wydania pułkownika Kalksteina, będącego pruskim poddanym. Gdy król polski odmówił, elektor wydał polecenie porwania Kalksteina. Doszło do niego w listopadzie 1670 r.¹⁰³ Porwany opozycjonista wyładował z lochach twierdzy Kłajpeda¹⁰⁴. Protesty dworu polskiego wolności mu nie zwróciły. Elektor brandenburski zaś systematycznie umacniał swą władzę w Prusach Książęcych. Ostatecznie w 1701 r. terytorium Prus Książęcych stało się Królestwem Prus.

Mieszkańcy Prus Królewskich nie byli więc w XV–XVII w. ani Niemcami, ani Polakami. Jerzy Dygdała zwrócił uwagę na fakt, że jeszcze w XVIII w. nawet najbardziej radykalni spośród miejskich autonomistów pruskich wskazując na różnice między Prusami Królewskimi a pozostałymi prowincjami państwa polsko-litewskiego, wskazywali przede wszystkim na różnice stanowe, wyznaniowe, ustrojowe, a nie na narodowościowe¹⁰⁵. Dopiero gdy Rzeczpospolita zniknęła z mapy Europy, narodziła się nowa prusko-niemiecka tożsamość¹⁰⁶. Podobnie, jak się wydaje, było także w Prusach Książęcych, choć ta kwestia wymaga dalszych badań.

Zauważyć też trzeba, że o poczucie „niemieckości” w Prusach Książęcych było raczej trudno. Podobnie do Prus Królewskich księstwo pruskie było terytorium wieloetnicznym. Do zamieszkujących te ziemie rodzimych Staroprusów¹⁰⁷ dołączyli w późnym średniowieczu (w wyniku kolonizacji) Niemcy, Polacy, Rusini i Litwini¹⁰⁸. Migracja na teren księstwa była kontynuowana również w czasach wczesnonowoczesnych. Oprócz Mazowszan i Litwinów wspomnieć trzeba również o Holendrach¹⁰⁹, Anglikach i Szkotach¹¹⁰ oraz Czechach¹¹¹. Najliczniejszy był jednak napływ kolo-

¹⁰² Ibidem, s. 65.

¹⁰³ J. Woliński, *Śledztwo polskie w sprawie porwania Krystiana Ludwika Kalksteina*, „Zapiski Historyczne” 1964, t. XXIX, z. 1, s. 91–102.

¹⁰⁴ A. Kamiński, *Polska a Brandenburgia...*, s. 67.

¹⁰⁵ J. Dygdała, *Życie polityczne Prus Królewskich u schyłku ich związku z Rzeczpospolitą w XVIII wieku. Tendencje unifikacyjne a partykularyzm*, Warszawa–Poznań–Toruń 1984, s. 45; T. Schieder, *Deutscher Geist und ständische Freiheit im Weichsellande*, Königsberg 1940, s. 94–96.

¹⁰⁶ K. Friedrich, *Inne Prusy. Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami (1569–1772)*, tłum. G. Waługa, Poznań 2005, s. 315, 318.

¹⁰⁷ Staroprusowie, jako nacja, znikli ostatecznie w latach 80. XVII w., zob. – M. Pollakówna, op. cit., *passim*.

¹⁰⁸ G. Białuński, *Osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początku XVIII wieku – starostwo leckie (gizyckie) i ryńskie*, Olsztyn 1996; idem, *Przemiany społeczno-ludnościowe południowo-wschodnich obszarów Prus Krzyżackich i Książęcych (do 1568 roku)*, Olsztyn 2001, s. 40–96; J. Małek, *Migracje ludności niemieckiej, polskiej i litewskiej na ziemie pruskie w XIII–XVI wieku*, w: idem, *Moje Prusy, moje Mazury. Szkice z dziejów Prus Książęcych, Królewca i Mazur*, Dąbrówno 2009, s. 145–153.

¹⁰⁹ B. Schumacher, *Niederländische Ansiedlungen im Herzogtum Preussen zur Zeit Herzog Albrecht (1525–1568)*, Leipzig 1903.

¹¹⁰ K.H. Ruffman, *Engländer und Schotten in den Seestädten Ost- und Westpreußen*, „Zeitschrift für Ostforschung” 1958, R. 7, s. 17–39.

¹¹¹ J. Bidlo, *Jednota Bratrská v prvním vyhnání (1548–1561)*, t. I, Praha 1900, s. 45–121; J. Śliżiński, *Z pobytu braci czeskich na Mazurach*, „Rocznik Olsztyński” 1960, t. III, s. 105–114.

nistów z Polski, Litwy i Niemiec, co sprawiło, że na początku XVII w. w Prusach Książęcych wykształciły się trzy regiony, w których dominowały odmienne języki: w Prusach Górnych i w Sambii – niemiecki, na Mazurach i w południowej Warmii – polski, a na Pruskiej Litwie (obejmującej tzw. litewskie starostwa: Kłajpeda, Labiawa, Ragneta, Tylża, Wystruć) – litewski¹¹².

Reasumując i odpowiadając na pytanie postawione w tytule artykułu, stwierdzam, że opisując relacje między Prusami Królewskimi i Prusami Książęcymi a państwem polsko-litewskim w XVI–XVII w. należy pisać o nich wyłącznie w kontekście relacji prusko-polskich, a nie niemiecko-polskich¹¹³. To bowiem automatycznie osadzało je w negatywnym kontekście, przede wszystkim po rozbiorach państwa polsko-litewskiego w końcu XVIII w. Wiele bowiem wskazuje na to, że w czasach wczesnonowożytnych zdecydowana większość mieszkańców Prus Królewskich i Prus Książęcych czuła się przede wszystkim Prusakami¹¹⁴, mieszkającymi w Prusach, a dopiero w dalszej kolejności czuli się mieszkańcami państwa polsko-litewskiego (Prusy Królewskie) lub państwa brandenbursko-pruskiego (od 1618 – mieszkańcy Prus Książęcych). Polakami albo Niemcami czuli się w tych krajach zapewne jedynie nieliczni.

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

Akta Stanów Prus Królewskich, t. IV, cz. 1, wyd. Marian Biskup, Karol Górski, Toruń 1966.

Grunau Simon, *Preussische Chronik*, t. I: *Tractat I–XIV*, wyd. Max Perlbach, Leipzig 1876.

Prusy Królewskie i Książęce w XV i XVI wieku. Cz. 1: (1466–1548). *Wybór tekstów*, wyd. Karol Górski przy współpracy Janusza Małłka, Toruń 1971.

Solikowski Jan Dymitr, *Rozmowa kruszwicka de nobilissimo septentrionis rego tempore interregni post mortem Sigismundi Augusti regis X Februarii w Kruszwicy. Piast z Gościem*, w: *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. Jan Czubek, Kraków 1906.

Związek Pruski i poddanie się Prus Polsce. *Zbiór tekstów źródłowych*, red. Karol Górski, Poznań 1949.

Opracowania

Baumgart Peter, *Die preußische Königerhebung von 1701. König August II. und die Polnische Republik*, „*Almanach Historyczny*” 2002, t. IV.

Białuński Grzegorz, *Osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początku XVIII wieku – starostwo leckie (giżyckie) i ryńskie*, Olsztyn 1996.

– *Przemiany społeczno-ludnościowe południowo-wschodnich obszarów Prus Krzyżackich i Książęcych (do 1568 roku)*, Olsztyn 2001.

Bidlo Jaroslav, *Jednota Bratrská v prvním vyhnanství (1548–1561)*, t. I, Praha 1900.

Biskup Marian, *Etniczno-demograficzne przemiany Prus Krzyżackich w rozwoju osadnictwa w średniowieczu (o tzw. nowym plemieniu Prusaków)*, „*Przegląd Historyczny*” 1991, t. LXXXII, z. 2.

¹¹² J. Małłek, *Migracje ludności niemieckiej...*, s. 153.

¹¹³ Zob. m.in.: J. Hackmann, op. cit., s. 15–38.

¹¹⁴ Potwierdzenie tego można znaleźć w pruskiej historiografii; zob. m.in.: E. Kizik, *Inkorporacja Prus do Polski i wojna trzynastoletnia w świetle historiografii pruskiej od drugiej połowy XVI po XVIII w. U źródeł świadomości historycznej w Prusach Królewskich*, w: *My i Oni. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegseisen, Warszawa 2016, s. 75–97.

- *Prusy Królewskie i Krzyżackie (1466–1526)*, w: *Historia Pomorza*, t. II: *Do roku 1815*, red. Gerard Labuda, cz. 1: (1464/66–1648/57), oprac. Marian Biskup, Maria Bogucka, Antoni Mączak, Bogdan Wachowiak, Poznań 1976.
- *Prusy Królewskie w II połowie XV i w XVI stuleciu*, w: *Panorama lojalności. Prusy Królewskie i Prusy Książęce w XVI wieku*, red. Anna Skolimowska, Warszawa 2001.
- Biskup Marian, rec. E. Maschke, *Preussens. Das Werden eines deutschen Stammesnamens*, „Ostdeutsche Wissenschaft. Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates” 1956, t. II „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1957, nr 3.
- Biskup Marian, Labuda Gerard, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1986.
- Bömelburg Hans-Jürgen, *Das Landesbewußtsein im Preußen königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*, w: *Kulturgeschichte Preußens königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*, red. Sabine Beckmann, Klaus Garber, Tübingen 2005.
- *Das preußische Landesbewußtsein im 16. und 17. Jahrhundert*, w: *Kulturgeschichte Ostpreußens in der Frühen Neuzeit*, red. Klaus Garber, Manfred Komorowski, Axel E. Walter, Tübingen 2001.
- Chojnacki Władysław, *Osadnictwo polskie na Mazurach w XIII–XVII w.*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. II: *Pomorze nowożytne*, red. Gerard Labuda, Stanisław Hoszowski, Warszawa 1959.
- Czapliński Władysław, *Problem Gdańska w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej*, „Przegląd Historyczny” 1952, t. XLIII.
- Dworaczek Jolanta, *Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI wieku*, Gdańsk 1962.
- Dydała Jerzy, *Jeszcze o nazwach dwóch części Prus w XVIII wieku*, „Czas Nowożytny” 2011, t. XXIV.
- *Życie polityczne Prus Królewskich u schyłku ich związku z Rzeczpospolitą w XVIII wieku. Tendencje unifikacyjne a partykularyzm*, Warszawa–Poznań–Toruń 1984.
- Fischer Richard, *Achatius von Zehmen, Woyewode von Marienburg*, Danzig 1897.
- Friedrich Karin, *Inne Prusy. Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami (1569–1772)*, tłum. Grażyna Waluga, Poznań 2005.
- Gerlach Jan, *Język polski w obradach i korespondencji urzędowej w Prusach Królewskich w XVI–XVIII w.*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. II: *Pomorze nowożytne*, red. Gerard Labuda, Stanisław Hoszowski, Warszawa 1959.
- Górski Karol, *Problematyka dziejowa Prus Królewskich (1466–1772)*, „Zapiski Historyczne” 1963, t. XXVIII, z. 2.
- *Stany i unie państw na przykładzie Prus i Polski w XV i XVI wieku*, „Zapiski Historyczne” 1974, t. XXXIX.
- Hackmann Jörg, *Deutsche und polnische Geschichtsschreibung über das Königliche Preußen im Spannungsfeld der Beziehungsgeschichte*, w: *Kulturgeschichte Preußens königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*, red. Sabine Beckmann, Klaus Garber, Tübingen 2005.
- Hasenkamp Xaver, *Die Wehlauer Vertrag und die Suveränität Preussens*, „Neue Preussische Provinzial-Blätter” 1857, t. XII.
- Hennenberger Caspar, *Erklärung der Preussischen groessern Landtafel oder Mappen. Mit leicht erfindung aller Stedte*, Königsberg 1595.
- Herbst Stanisław, *Świadomość narodowa na ziemiach pruskich w XV–XVII w.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1962, nr 1.
- Janiszewska-Mincer Barbara, *Otto von Gröben – przywódca opozycji stanów w Prusach Książęcych*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1962, nr 1.
- Janiszewska-Mincer Barbara, Mincer Franciszek, *Rzeczpospolita Polska a Prusy Książęce w latach 1598–1621. Sprawa sukcesji brandenburskiej*, Warszawa 1988.
- Jarochoński Karol [Kazimierz], *Sprawa Kalksteina 1670–1672*, Warszawa 1878.
- Jähnig Bernhard, *Bevölkerungsveränderungen und Landesbewusstsein im Preussenland. Beobachtungen zur Stammesbildung im späten Mittelalter mit einem Ausblick auf die Wandlungen der Neuzeit*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte” 1985, t. CXXI.
- Jähnig Bernhard, *Der Neustamm der Preußen. Seine Entwicklung von der Teilung Preußens bis zu den Teilungen Polens (1466–1772/93)*, w: idem, *Vorträge und Forschungen zur Geschichte des Preußenlandes und des Deutschen Ordens im Mittelalter. Ausgewählte Beiträge zum 70. Geburtstag am 7. Oktober 2011*, red. Hans-Jürgen Kämpfert, Barbara Kämpfert, Münster/Westf. 2011.
- Kamieński Andrzej, *Polska a Brandenburgia w drugiej połowie XVII wieku. Dzieje polityczne*, Poznań 2002.
- *Stany Prus Książęcych wobec rządów brandenburskich w drugiej połowie XVII wieku*, Olsztyn 1995.
- Kąkolewski Igor, *Melancholia władzy. Problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia*, Warszawa 2007.
- Kizik Edmund, *Inkorporacja Prus do Polski i wojna trzynastoletnia w świetle historiografii pruskiej od drugiej połowy XVI po XVIII w. U źródeł świadomości historycznej w Prusach Królewskich*, w: *My i Oni. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. Wojciech Kriegseisen, Warszawa 2016.

- Konopczyński Władysław, *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*, wyd. 2, poprawione, Kraków 2002.
- Kot Stanisław, *Świadomość narodowa w Polsce. W XV–XVII*, w: idem, *Polska złotego wieku w Europie. Studia i szkice*, wyd. Henryk Barycz, Warszawa 1987.
- Lengnich Gottfried, *Geschichte der preußischen Lande königlich-polnischen Antheil*, t. IV: *Die sich seit dem Ableben Königes Stephani, unter der Regierung Sigismundi III. bis in Jahr 1605 zugetragen*, Danzig 1726.
- *Prawo pospolite Królestwa Polskiego*, tłum. ks. M. Moszczeński, t. II, Kraków 1761.
- Łowmiański Henryk, *Polityka ludnościowa zakonu niemieckiego w Prusach i na Pomorzu*, Gdańsk 1947.
- Małłek Janusz, *Dwie części Prus – nowsze spojrzenie*, w: *Prusy Książęce i Prusy Królewskie w XVI–XVIII wieku*, red. Jacek Wijaczka, Kielce 1997.
- *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987.
- *Migracje ludności niemieckiej, polskiej i litewskiej na ziemie pruskie w XIII–XVI wieku*, w: idem, *Moje Prusy, moje Mazury. Szkice z dziejów Prus Książęcych, Królewca i Mazur*, Dąbrówno 2009.
- *Powstanie poczucia krajowej odrębności w Prusach i jej rozwój w XV i XVI wieku*, w: idem, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987.
- *Prusy Królewskie a Prusy Krzyżackie a potem Prusy Książęce w XV i XVI wieku. Izolacja czy gospodarcze i polityczne zbliżenie?*, w: *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987.
- *Prusy Królewskie przed i po unii lubelskiej 1569 roku. Ziemie pruskie w ramach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Charakterystyka prawnoustrojowa, geograficzna, wyznaniowa, społeczna i etniczna*, w: *Unia Lubelska, Unia Europejska*, red. Iwona Hofman, Lublin 2010.
- *Prusy Książęce a Prusy Królewskie w latach 1525–1548. Studium z dziejów polskiej polityki księcia Albrechta Hohenzollerna*, Warszawa 1976, wyd. 2, Toruń 2016.
- *Prusy Polskie w XV–XVIII w. Dążenia unifikacyjne a partykularyzm pruski*, „*Studia Iuridica Toruniensia*” 2012, t. X.
- *Unia parlamentarna Prus Królewskich w roku 1569 i jej konsekwencje*, w: *Europa unii i federacji*, red. Krzysztof Ślusarek, Kraków 2004.
- *Ustrój stanowy i kultura polityczna w obydwu częściach Prus (Prusy Królewskie i Prusy Książęce) w czasach nowożytnych*, w: *Artyści włoscy w Polsce XV–XVIII wiek*, red. Juliusz A. Chrościcki, Warszawa 2004.
- *Wspólna ordynacja Prus Królewskich i Prus Książęcych z 1529 r. i jej geneza*, w: *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. Tomasz Ciesielski, Anna Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008.
- *Zróznicowanie etniczne Mazur w czasach nowożytnych*, w: idem, *Moje Prusy, moje Mazury. Szkice z dziejów Prus Książęcych, Królewca i Mazur*, Dąbrówno 2009.
- Małłek Janusz, Małłek-Grabowska Małgorzata, *Melancholia księcia pruskiego Albrechta Fryderyka (1553–1618)*, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*” 2020, nr 3.
- Maschke Erich, *Preußen. Das Werden eines deutschen Stammesnamens*, w: idem, *Domus Hospitalis Theutonicorum. Europäische Verbindungslinien der Deutschordensgeschichte. Gesammelte Aufsätze aus den Jahren 1931–1963*, Bonn 1970.
- Maschke Erich, *Preussens. Das Werden eines deutschen Stammesnamens*, „*Ostdeutsche Wissenschaft. Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates*” 1956, t. II, s. 116–156.
- Matysik Stanisław, *O stosunku Gdańska do Polski i o ustroju Gdańska w l. 1454–1793. (Status i potrzeby badań)*, „*Przegląd Zachodni*” 1954, nr 7/8.
- Meinhardt Gerhard, *Die Münz und Geldgeschichte des Herzogtums Preussen 1569–1701*, Heidelberg 1959.
- Naworski Zbigniew, *Indygenat w Prusach Królewskich (1454–1772)*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*” 1983, t. XXXV, z. 1.
- *Prawa podatkowe Prus Królewskich (1454–1772)*, „*Toruński Rocznik Podatkowy*” 2017, t. X.
- *Prusy Królewskie 1569/1573–1598. Rewolucja czy ewolucja?*, w: *Okresy przejściowe – ustrój i prawo*, red. Jacek Przygodzki, „*Prace Naukowe Wydziału Prawa. Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. E-Monografie*” 2019, nr 149.
- *Sejmik Generalny Prus Królewskich 1569–1772. Organizacja i funkcjonowanie na tle systemu zgromadzeń stanowych prowincji*, Toruń 1992.
- Odyniec Wacław, *Dzieje Prus Królewskich 1454–1772. Zarys monograficzny*, Warszawa 1972.
- Pawlak Marian, *Studia uniwersyteckie młodzieży z Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, Toruń 1988.
- Pollakówna Marzena, *Zanik ludności pruskiej*, w: *Szkice z dziejów Pomorza, t. I: Pomorze średniowieczne*, red. Gerard Labuda, Warszawa 1958.
- Řezník Miloš, *Jazyk jako projev novověkých identit: případ polských Prus (1454–1772)*, „*Slovanský přehled*” 2000, R. 86.

- *Patriotismus und Identität in Westpreußen*, w: *Patriotismus und Nationenbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, red. Otto Dann, Miroslav Hroch, Johannes Koll, Köln 2002.
- Ruffman Karl-Heinz, *Engländer und Schotten in den Seestädten Ost- und Westpreußen*, „Zeitschrift für Ostforschung” 1958, R. 7.
- Salmonowicz Stanisław, *Königliches Preußen und polnisch-litauischer Staat (1466–1772)*, w: *Reiche und Territorien in Ostmitteleuropa. Historische Beziehungen und politische Herrschaftslegitimation*, red. Dietmar Willoweit, Hans Lemberg, München 2006.
- *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Poznań 1987.
- *Prusy Królewskie i Książęce jako terytoria „styku” dwóch kultur (XVI–XVIII w.)*, w: *Śląsk i Pomorze w stosunkach polsko-niemieckich od XVI do XVIII w. XIV Konferencja Wspólnej Komisji Podręcznikowej PRL–RFN Historyków*, 9–14 VI 1981 r., Zamość, red. Antoni Czubiński, Zbigniew Kulak, Poznań 1987.
- *Prusy Królewskie w strukturach Rzeczypospolitej (1569–1772)*, w: *Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. Państwo czy wspólnota? Zbiór studiów*, red. Bogusław Dybaś, Paweł Hanczewski, Tomasz Kempa, Toruń 2007.
- Schieder Theodor, *Deutscher Geist und ständische Freiheit im Weichsellande*, Königsberg 1940.
- Schierling Charlotte-Anna, *Der westpreußische Ständestaat 1570–1586*, Marburg/Lahn 1966.
- Schumacher Bruno, *Niederländische Ansiedlungen im Herzogtum Preussen zur Zeit Herzog Albrecht (1525–1568)*, Leipzig 1903.
- Swoboda Paweł, *Nazewnictwo*, w: *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku. Suplement, cz. 2: Komentarz. Indeks*, red. Tomasz Panecki, Marek Słoń, oprac. Roman Czaja i in., Warszawa 2021.
- Szczuczko Witold, *Sejmy koronne 1562–1564 a ruch egzekucyjny w Prusach Królewskich*, Toruń 1994.
- Szwagrzyk Józef, *Ludność Prus Książęcych wobec traktatu welawsko-bydgoskiego 1657–1660*, w: *O naprawę Rzeczypospolitej XVII–XVIII w. Prace ofiarowane W. Czaplińskiemu w 60. rocznicę urodzin*, Warszawa 1965.
- Śliwiński Błażej, *Rzeź i zniszczenie Gdańska przez Krzyżaków w 1308 roku. Przyczyny, przebieg i skutki*, wyd. 2, Gdańsk 2019.
- Śliziński Jerzy, *Z pobytu braci czeskich na Mazurach*, „Rocznik Olsztyński” 1960, t. III.
- Ślósarczyk Kazimierz, *Sprawa zespolenia Prus Królewskich z Koroną za Jagiellonów (1454–1572)*, „Roczniki Historyczne” 1927, R. 3.
- Wachowiak Bogdan, *Jeszcze w kwestii: traktaty welawsko-bydgoskie z 1657 roku a stany Prus Książęcych*, w: *Aere perennius, profesorowi Gerardowi Labudzie dnia 28 XII 2001 w hołdzie*, red. Marcei Kosman, Poznań 2001.
- Wachowiak Bogdan, przy współpracy Andrzeja Kamieńskiego, *Dzieje Brandenburgii – Prus na progu czasów nowożytnych (1500–1701)*, Poznań 2001.
- Walter Axel E., *Die (Re-)Konstruktion altpreussischer Identität in der regionalen Kulturgeschichtsschreibung im Ostpreussen des 18. Jahrhunderts (Lilienthal, Arnoldt, Pisanski)*, „Acta Historica Universitatis Klaipedensis” 2015, t. XXX.
- Wijaczka Jacek, *Asverus von Brandt (1509–1559). Życie i działalność dyplomatyczna w służbie księcia Albrechta pruskiego*, Kielce 1996.
- *Stosunki dyplomatyczne Polski z Rzeszą Niemiecką w czasach panowania cesarza Karola V (1519–1556)*, Kielce 1998.
- *Traktat krakowski i hołd pruski z 1525 roku*, Olsztyn 2025.
- Wischhöfer Horst, *Die ostpreußischen Stände im letzten Jahrzehnt vor dem Regierungsantritt des Großen Kurfürsten*, Göttingen–Berlin–Frankfurt 1958.
- Woliński Janusz, *Śledztwo polskie w sprawie porwania Krystiana Ludwika Kalksteina*, „Zapiski Historyczne” 1964, t. XXIX, z. 1.
- Zoch Stephanie, *Gdzie leżą ziemie pruskie? Wyobrażenia przestrzeni*, w: *Ziemie pruskie w podręcznikach Polski, Niemiec, Litwy i Rosji. Porównawcza analiza regionalnych konstrukcji tożsamości w XX–XXI wieku*, red. Izabela Lewandowska, Stephanie Zoch, Olsztyn 2013.
- *Wo liegt das „Prutzenland”? Mental maps einer Region*, w: *Das „Prutzenland” als geteilte Erinnerungsregion. Konstruktion und Repräsentation eines europäischen Geschichtsraums in Deutschland, Polen, Litauen und Russland seit 1900*, red. Stephanie Zloch, Izabela Lewandowska, Göttingen 2014.